

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Петро КРАЛЮК

ЧОРНА РАДА

Харків
«ФОЛІО»
2018

Передмова

Про Чорну раду, яка відбулася в Ніжині 1663 р., є згадки в підручниках з історії України. Правда, вона трактується як лише один із епізодів серед подій т. зв. національної революції другої половини XVII ст. На цей епізод, як правило, особлива увага не звертається. А даремно...

Не випадково один із батьків українського «національного відродження» XIX ст. Пантелеймон Куліш присвятив згаданій події роман, який так і називається «Чорна рада». Для цього автора, що добре знав історію України, зокрема українського козацтва, той епізод мав велике значення. Водночас Чорна рада 1663 р. для Куліша стала символом українських проблем — не лише з далеких часів другої половини XVII ст., а й з часів пізніших.

«Чорна рада» була першим (!) романом у новочасній українській літературі. Звісно, можна дискутувати щодо того, чи цей твір відповідає канонам романного жанру. Але як би не було — це перший об'ємний прозовий текст, писаний українською мовою. У цьому можна побачити своєрідну символіку — первісток української великої прози був про Ніжинську чорну раду.

Цей твір заслуговує на увагу. І про нього, відповідно, буде вестися окрема мова. Сама ж Ніжинська чорна рада 1663 р. стала важливим моментом подій в Україні в другій половині XVII ст., які зараз у нас трактуються як революція. Ніжинська чорна рада ніби сфокусувала ці революційні події. Водночас вона відобразила тенденції, які були пов'язані зі зміною еліт на українських землях у ранньомодерний період.

Тому цю подію варто розглядати не лише як факт, а в широкому історичному контексті. Це пробував робити Куліш у романі «Чорна рада». Інша річ, що цей розгляд подавався ним у художньо-літературній формі. Хоча, треба віддати належне Кулішеві, в «Чорній раді» є чимало історіософських моментів, які творять «широку панораму» описуваної в творі події.

Автор пропонованої книжки ніби «продовжує справу» Куліша — але в плані науковому. Тут мовиться не лише про саму Ніжинську чорну раду 1663 р., але й про ті суспільні процеси, які передували їй, про події, що були пов'язані з нею. Зрештою, ітиметься і про те, як Чорна рада була трактована у фольклорних творах, козацьких літописах і в Кулішевій «Чорній раді» — творі, який, на нашу думку, так і не отримав належного осмислення.

Дискусія про революцію козацьку

Термін «революція» щодо означення для повстання під проводом Богдана Хмельницького (Ніжинська чорна рада 1663 р. якраз була логічним його продовженням!) мав певне поширення в українській історіографії XIX—XX ст. Наприклад, його використовували такі українські історики, як Володимир Антонович, Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський та інші¹. Правда, вказаний термін використовувався нечасто. Зрештою, сенс цього поняття в різних авторів не був однаковий. Не існувало також теоретичного обґрунтування подій в Україні другої половини XVII ст. як революції.

Наталя Яковенко

Практично вперше таке обґрунтування здійснила Наталя Яковенко. У її підручнику «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття»² події повстання під проводом Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. означені як козацька революція. «Вжите у цій книжці поняття «революція», — писала дослідниця, — найбільш адекватно відображає суть буремних подій. По-перше, вони втягнули в свою орбіту не тільки усі стани й соціальні групи, а й кожен окрему людину, якій просто ніде було сховатися від вогненного смерчу. По-друге, останнє козацьке повстання змінило політичну карту довкілля, проклавши нові кордони України, Польщі, Росії, а невдовзі —

й Туреччини. По-третє, у нововитвореній Українській державі була повністю перевернута звична соціальна ієрархія, коли замість зруйнованої станової драбини родових еліт до вершин влади зійшли люди, які здобули її «правом шаблі» — козацька старшина. Врешті, по-четверте, події Хмельниччини на багато століть уперед, якщо не донині, визначили національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися і елітарна, і простонародна культура — по-стать героя-козака, символічного борця «за волю України»³.

Можна, звісно, дискутувати щодо коректності вживання терміна «козацька революція», а також розуміння Яковенко поняття «революція»⁴. Однак за-

¹ Про використання в українській історіографії терміна «революція» для характеристики подій, що стосувалися повстання під проводом Богдана Хмельницького, див.: *Плохий С.* Великий передріл. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — С. 288—293.

² *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. Автор свідомо посилається на перше видання цієї книжки, де й було обґрунтовано поняття «козацька революція».

³ Там само. — С. 177.

⁴ Оскільки це питання потребує дискусії й дещо виходить за межі пропонованої роботи, читач може звернутися до міркувань автора з цього приводу в спеціальній роботі. Див.: *Кралюк П.* Марєво революції. — Тернопіль, 2017.

пропоноване нею трактування повстання під проводом Богдана Хмельницького як революції, що торкнулася змін внутрішніх (політичних та соціальних), а також призвела до кардинальних змін на міжнародній арені, заслуговує на увагу.

Запропонований Яковенко термін «козацька революція» не набув поширення. Натомість був переформатований. У 1999 р. вийшла робота Валерія Смолій та Валерія Степанкова «Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення»¹. Тоді ж побачила світ їхня праця у сьомому томі серії «Україна крізь віки» під назвою «Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.)»². У 2009 р. вийшла об'ємна монографія цих авторів під такою самою назвою³. Основні постулати Смолій й Степанкова про повстання під проводом Богдана Хмельницького як революцію були озвучені в праці «Історія українського козацтва»⁴, яка стала підсумком сучасних козакознавчих студій. Термін «українська національна революція» ніби став канонічним і ввійшов до монографічних досліджень, а також українських підручників з історії.

Смолій і Степанков визначали поняття «революція» як злам, коли відбувається перехід «від застарілих у більш розвинені, прогресивніші» суспільні форми⁵. Подібне розуміння, сформоване під впливом марксизму, стало стереотипним для українського суспільства. Згадані автори, ведучи мову про повстання під проводом Богдана Хмельницького, свідомо протиставляли термін «національна революція» як поширеному в польській історіографії поняттю «громадянська війна», так і поняттям, що функціонували донедавна в історіографії — «козацьке повстання», «козацька війна», «козацька революція» тощо. Вони вважали, що ці поняття є неприйнятними. Національну ж революцію означали таким чином: це — явище, коли поряд із змінами суспільного устрою відбувається в умовах боротьби за незалежність процес ліквідації вироблених в інших політичних культурах структурних основ організації політичного життя та заміна їх національними. Цей процес може супроводжуватися громадянською та національно-визвольною війною, що надає боротьбі виняткової жорстокості й величезного кровопролиття⁶.

Концепт «національної революції» викликав різку критику з боку Яковенко⁷. Вона звертала увагу на те, що автори цього концепту плутають базові со-

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999.

² Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 7; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 2009.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 2009.

⁴ Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — 2-е вид. — К., 2011. — Т. 1. — С. 343—354, 387—426 та ін.

⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — С. 35.

⁶ Там само.

⁷ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 58—78.

ціологічні категорії, передовсім такі, як «держава» і «народ/нація». У результаті чого середньовічні та ранньомодерні державні організми разом із характерними для них сітками влади/підпорядкування та уявленнями про політичну відособленість території та обсяг її суверенності автоматично ототожнюються з державами новітньої доби.

Щоправда, і Яковенко, і Смолій та Степанков, а також їхні численні послідовники вживали й вживають поняття «революція» в сенсі однозначно позитивному. Але чи так трактується це поняття в сучасній політології? І чи так трактував його Микола Костомаров, котрий чи не першим означив Хмельниччину як козацьку революцію?

Революція та її сценарії

Загалом слово «революція» міцно ввійшло в європейські мови, в т. ч. і в мову українську. Це не тільки і не стільки термін науковий, скільки побутовий. Причому, якщо говорити про Україну, то він має переважно позитивну конотацію. Ця позитивність викликана не лише нещодавнім радянським минулим, коли з допомогою комуністичної ідеології вироблялося позитивне ставлення до революції як явища. Революція тоді трактувалася як очищення й оновлення суспільства. Вона ніби забезпечувала прогрес і щасливе «нове життя». На негативні сторони революції увага, звісно, не зверталася.

Правда, не лише в комуністичному дискурсі слово «революція» набувало позитивного звучання. Те саме маємо і в дискурсі націоналістичному. Адже в останні віки Україна перебувала в статусі колонії. Визволення ж від колоніальної залежності мислилося як результат революційних змін. Звідси й ідея національної, або визвольної революції.

Взагалі термін «революція» в Україні (і не лише в Україні) інтерпретується дуже широко. Є різні варіанти його трактування. Загалом у нас, навіть серед «прогресивних» політологів, простежується схильність трактувати революцію в марксистському дусі. Тобто революція веде до зміни т. зв. соціально-економічних формацій. Такими нібито є первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна й, нарешті, комуністична. Правда, прихильники марксизму чомусь не вели мову про рабовласницьку чи, приміром, феодальну революції. Переважно в них мова йшла про буржуазні й комуністичну (чи соціалістичну) революції. У самих же класиків марксизму формаційна теорія не була чітко сформульована. Вона вже стала «творчим розвитком» марксизму. Взагалі дуже проблематично говорити, що ця теорія задовільно висвітлювала історичні реалії. Чимало фактів не вкладалися в її межі. Звісно, сучасні наші політологи не дотримуються послідовно марксизму в питанні революції, але вважають, що справжня революція має вести до соціально-економічних змін.

Якщо звернутися до розгляду минулого, то бачимо, що революція в її «класичному» варіанті це, радше, явище нової історії. Революції відбуваються в новочасних суспільствах, де є розвинутими державні інститути, право й правова свідомість¹.

Термін «революція» з'явився у XV ст. Походив він від пізньолатинського слова *revolutio*, що означало поворот, переворот, оборот, і спочатку цей термін переважно використовувався в алхімії та астрології. Наприклад, відома праця Миколи Коперника «Про обертання небесних сфер», яка побачила світ у 1543 р., в оригіналі називалася «*De revolutionibus orbium coelestium*».

¹ Голдстоун Д. А. Революции. Очень краткое введение: пер. с англ. — М., 2015.

З часом термін «революція» почав використовуватися в різних сферах і дискурсах. Наприклад, неолітична революція (термін, що застосовується переважно в археології та історії), промислова революція, демографічна революція, культурна революція, наукова чи науково-технічна революція, комунікативна революція, сексуальна революція тощо.

Нас же цікавлять політичні революції, які так чи інакше впливають на суспільство, можуть вести до помітних соціальних змін (хоча не обов'язково). Власне, революції, які ведуть до суспільних змін, іноді іменуються соціальними.

Тут потрібно зробити деякі пояснення. Кардинальні суспільні, точніше соціально-економічні, зміни не обов'язково є результатом політичної революції. Наприклад, реформи в царській Росії у 60-х рр. XIX ст. призвели до суттєвих економічних і суспільних трансформацій у країні. Але ці зміни революцією не іменують. Приблизно те саме можемо сказати про т. зв. перебудову й розвал Радянського Союзу.

Натомість, маємо чисельні приклади, коли явища, котрі ми зазвичай іменуємо революціями, не вели до важливих змін у соціально-економічній сфері. Такими були революції у Франції, що відбулися після Великої французької революції 1789—1794 рр., російська революція 1905—1907 рр., Лютнева революція 1917 р. тощо.

Політична революція має кілька важливих ознак.

По-перше, вона відбувається в нелегітимний спосіб, порушуючи усталені в країні закони. Результатом революції є зміна законодавства — відмова від старих законів, які змінюються новими законами. Революціонери, як правило, намагаються переписувати закони «під себе».

По-друге, революція забезпечує зміну політичних еліт. Замість старих приходять нові, в руках яких опиняється влада.

По-третє, прихід до влади нових еліт пов'язаний із перерозподілом власності. Адже нові політичні еліти можуть утримувати владу, лише володіючи відповідними ресурсами.

По-четверте, революція здійснюється шляхом широкої народної мобілізації. Різні верстви населення виступають на політичну арену, «створячи історію». Ця мобілізація забезпечує «легітимність» руйнування старих політичних інститутів, усунення старої еліти й прихід до влади нової.

Зміна в ході революції політичної еліти і пов'язаний із цим перерозподіл власності так чи інакше ведуть до змін у сфері суспільно-економічних відносин. Питання, правда, тут стоїть про якість цих змін. Останні значною мірою залежать від якості нових еліт, які приходять до влади. Якщо ці еліти зорієнтовані на паразитуючий спосіб життя, що нерідко буває, тоді годі чекати позитивних соціально-економічних змін. Якщо ж еліти, взявши владу, опиняються перед проблемою недостатності ресурсів, які не дають їм можливостей для нормального функціонування, тоді вони змушені орієнтуватися на конструктив і шукають шляхів зробити економіку більш ефективною. У такому випадку революція здатна забезпечити позитивні зміни в сфері соціально-економічних відносин,

сприяючи прогресивному розвитку. Навіть привести до кардинальних змін у цій сфері.

Політична революція може бути «повною» й «частковою».

«Повна» революція веде до кардинальної, майже абсолютної зміни еліти. Прикладом тут є Велика французька революція 1789—1794 рр. чи революція в Росії 1917—1920 рр. При здійсненні «повної» революції, як правило, відбувається знищення старих елітарних верств, у т. ч. і фізичним шляхом. Звідси — пресловутий революційний терор.

«Часткова» революція веде лише до зміни певних фрагментів еліти. Частина старого правлячого класу відходить, втрачаючи реальну владу, інша частина пристосовується до нових революційних перетворень. «Вивільнені» місця займають представники нової еліти.

Рівень «частковості» чи «повноти» революції залежить від різних чинників — політичної культури, яка існує в суспільстві, якості елітарних верств, здатності останніх здійснювати масштабну народну мобілізацію.

Політична революція часто супроводжується контрреволюцією та жорсткою конкуренцією в середовищі нової революційної еліти. Контрреволюція викликана протидією старих елітарних верств, їхнім намаганням зберегти владу. Стосовно жорсткої конкуренції в середовищі нової еліти, то вона викликана тим, що нових місць при владі не є так багато, як би хотілося. Тому серед революціонерів має відбутися відбір.

І перше, і друге явища далеко не завжди мають мирний характер. Часто вони супроводжуються кривавими ексцесами, а то й численними жертвами. Чи не найкраще це демонструють згадувані «великі революції» — Французька 1789—1794 рр. та російська 1917—1920 рр., яка мала кілька «хвиль» — Лютневу й Жовтневу революції, а також громадянську війну.

Як уже зазначалося, політична революція є явищем Нового часу. Проте це не значить, що вона не мала предтеч у попередні часи. У державах, що сформувалися в умовах традиційних суспільств і в яких, здебільшого, формою правління була монархія, базована на родових принципах, роль політичних революцій відігравали двірські перевороти, які вели до зміни оточення монарха, а то й до усунення його від влади (часто з фізичною ліквідацією). Такі перевороти забезпечували ротацію еліт. Правда, вони не мали масштабного характеру, притаманного новочасним політичним революціям. Тут варто враховувати, що держави традиційних суспільств (навіть імперського типу) «не дотягують» за масштабами, в т. ч. й за кількістю населення, до сучасних держав. А засоби комунікації в державах традиційних суспільств не здатні забезпечувати широ-

Політична революція, як і двірський переворот, не є ні необхідністю, ні закономірністю, котрі мають вести до соціально-економічних змін. Ці явища, радше, свідчать про вади функціонування державних організмів. Зокрема, вказують на те, що в них не існує належної соціальної мобільності, яка б забезпечувала мирну ротацію еліт, сприяючи при цьому потрібним соціально-економічним змінам.

ку народну мобілізацію. Зрештою, ці держави в більшості випадків були монархічними, «сімейними», де влада зосереджувалася в руках одного родового клану. Відповідно, монарх мав усі підстави заявляти: «Держава — це я». Тому в таких державах зміна еліт відбувалася кулуарно, як правило, без залучення широких верств населення. І найбільш прийнятною формою цих змін був двірський переворот.

Микола Костомаров

Політична революція — це ніби індикатор «ненормальності» держави. У цьому сенсі вона є не стільки благом, скільки «суворою необхідністю», яка при цьому часто для багатьох людей (а то й суспільства загалом) супроводжується чималими втратами.

Попри домінування в українській культурі й суспільній думці «революційного тренду», точніше «тренду бунту», характерного для пригноблених, колоніальних народів, знаходилися мислителі, які відкидали і навіть критикували ідею революції. Одним із перших серед них був Микола Костомаров (1817—1885).

Передусім відомий він як історик. Проте Костомаров мав непогану філософську підготовку і в своїх творах неодноразово вдавався до філософських рефлексій.

Здавалось, Костомаров належав до революціонерів. У молоді роки він був лідером Кирило-Мефодіївського братства, членів якого звинуватили в «бунтівних ідеях». Тому ця організація була розгромлена, а його члени були репресовані. Костомарову приписують авторство «Книги битія українського народу», — пропагандистського документу цього товариства, — яка загалом мала виражений антиколоніальний і революційний характер. Із часом Костомаров, у силу різних обставин, відійшов від революційності й зайняв помірковану позицію. До того ж ця поміркована позиція поєднувалася в нього із вираженою православною релігійністю. Можна навіть

М. Костомаров. Книга битія українського народу. Обкладинка видання 1921 р.

Зміст

Передмова	3
Дискусія про революцію козацьку	4
Революція та її сценарії	7
Загублений руський світ	18
Велика українська революція	27
Гадяцький договір 1658 року — лебедина пісня поміркованих «козацьких революціонерів»	46
Хмельницький — але не той	79
Козацький «контрреволюціонер»	89
Ніжинська чорна рада: хто переміг, хто програв	101
(Не)щасливий Іван Брюховецький	128
Чи був Іван Брюховецький прототипом Феська Ганжи Андибера?	144
Ніжинська чорна рада: версії самовидців	148
Реалії та міфи Ніжинської чорної ради в Літописі Григорія Грабянки	156
Самійло Величко: «нейтрально» про Ніжинську чорну раду	163
Історичні наративи початку «доби націоналізму» про Ніжинську чорну раду ...	168
«Чорна рада» Пантелеймона Куліша як твір-попередження?	176
Замість післямови. Чи повториться Чорна рада?	198